

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	------------

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	------------

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	----

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	----

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	----

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	----

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	----

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	----

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	----

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	-----

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	-----

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae* in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Piotr Grabowski

Olsztyn

Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku

Kartografia w XVI i XVII wieku rozwijała się z różnym powodzeniem w wielu krajach ówczesnej Europy. Największy postęp w tej dziedzinie obserwowano w Niderlandach. Ponadto wielu kartografów i wydawców tego czasu działało w innych krajach Europy, jak Niemcy, Włochy, Francja czy Anglia¹.

Wydana w Bolonii w 1477 r. „Geografia” Ptolemeusza wywarła wielki wpływ na rozwój lokalnych pracowni i rodzinnych oficyn, w których tworzone i kopiowano kolejne serie map i atlasów w południowej części Europy. Zapotrzebowanie na mapy i atlasy stawało się coraz bardziej powszechne, co powodowało szybki wzrost kolejnych nakładów i poprawę ich technicznej jakości. Atlas Ptolemeusza w wydaniu weneckim z 1596 r. zawierał już 64 mapy miedziorytowe. Jednym ze znanych kartografów weneckich był lekarz i inżynier rodem z Piemontu, Jacobo Gastaldi (1500–1565). Wykonywał głównie duże mapy ściennie, prezentujące odkrycia geograficzne w Afryce, Azji i Ameryce, które zdobiły Pałac Dożów w Wenecji. Był również autorem ponad 40 oryginalnych map i opracowywał wielkie mapy kontynentów: Azji (1559–1561), Afryki (1564) oraz dziewięcioarkusową mapę świata (1561).

Po wydaniu pierwszych map Prus przez Henryka Zella (1542)² oraz Caspra Hennebergera (1576, 1595) obszary te szybko stawały się punktem zainteresowania kartografów weneckich tak ze względów politycznych jak i strategicznych. Pojawiło się szereg nowych map obejmujących swoim zasięgiem także obszary Prus i zachodniej Litwy. Wiele kopii tych wydań włączano zwykle do nowo tworzonych zbiorów atlasowych.

W 1548 r. Jacobo Gastaldi wydał kolejną nową mapę zatytułowaną *Prusia e Livonia* w skali 1:5 500 000 opartą o wcześniejsze wydania Ptolemeusza, Cu-

¹ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1999.

² Jeden z pierwszych jej egzemplarzy został odkryty i opisany w 1927 r. przez Giuseppe Caraciego w Bibliotece Marcjana w Wenecji. Kolejny z czterech egzemplarzy (uszkodzony) wg K. Buczka przechowuje do dziś Preussische Stadtbibliothek w Berlinie; zob. też P. Grabowski, *Najstarsza mapa Prus* – dodatek specjalny wraz z reprintem mapy, „Gazeta Wyborcza”, dod. Warmii i Mazur z 5 marca 2004 r.

sanusa³ i Olaus Magnusa (słynna *Carta Marina*, 1539). Kolejne wydania tej mapy ukazały się w latach 1561, 1574 i 1599.

Do grona kartografów zainteresowanych terenami dawnych Prus należał też Girolamo Ruscelli, twórca mapy *Tavola nuova di Prussia et Livonia* z 1562 r., wzorowanej na mapie Gastaldiego z 1548 r. i wydanej w kilku wariantach. Najbardziej znane, pochodzące z lat 1574 i 1599 były jego mapy ilustrowane wspólnymi figurami w ozdobnych obramowaniach. Giovanni Francesco Camocio był kolejnym twórcą mapy Prus z 1562 r., a także wielu map wojennych, związanych z wojną pomiędzy Wenecją a Imperium Tureckim (1570–1575).

W Rzymie znani kartografowie Giacomo Cantelli i Giacomo Rossi opublikowali w 1689 r. wielki atlas świata z wieloma mapami ziem pruskich. Jedną z nich Rossi zadedykował w herbowym kartuszu kardynałowi von Dönhoff.

Efektem szerokiej działalności oficyn wydawniczych, którą prowadzili tacy znani wydawcy jak Antonio Lafieri (1512–1577) z pochodzenia Francuz, jego siostrzeniec Klaudio Duchetti z Werony oraz Michael Tramezzini (1538–1562), wydano setki egzemplarzy map, z których wiele zachowało się do dziś stanowiąc cenne okazy różnych kolekcji w Europie. Atlasy drukowane w tych wydawnictwach nazywano „Atlasami Lafieriego”, choć wiele zamieszczonych tam map nie było jego autorstwa, bowiem łączono w sztuczne atlasy znane mapy innych twórców: Gastaldiego, Ptolemeusza i innych.

Twórcą wielkiej mapy Włoch i atlasu *Italia* z sześćdziesięcioma mapami tego kraju był Giovanni Antonio Magini (1555–1617), kartograf i redaktor związany z uniwersytetem w Bolonii. Nie doczekał się jednak drukowanego dzieła, gdyż zmarł 3 lata przed ukazaniem się wielkiego atlasu (1620), a rozpoczętą pracę kończył syn Fabio.

Ważną rolę w twórczości kartograficznej odegrali ludzie wywodzący się z kręgów kościelnych. Należeli oni do grupy społecznej gruntownie wykształconej. Z takiego grona wywodził się pochodzący z Wenecji zakonnik franciszkański Vincenzo Maria Coronelli (1650–1718), autor znany przede wszystkim z opracowań wielu map morskich i atlasów. Był także znanym twórcą globusów⁴. Zastąpił jako twórca 13-tomowego obszernego atlasu *Atlante Veneto*, wydawanego systematycznie w latach 1690–1701 i zawierającego ponad 400 map. Atlas wyróżniał się, oprócz treści topograficznej, dużym bogactwem elementów dekoracyjnych. Kartografowie nie mieli dotąd swojego zrzeszenia i należeli do cechu rzemieślników. Dopiero właśnie Vincenzo Maria Coronelli w 1684 r. zainicjował w Wenecji założenie pierwszego Towarzystwa Geograficznego zwanego „Akademia cosmographica degli argonauti”, które funkcjonuje do dziś.

³ J. Babicz, *Prusy i Warmia na pierwszych nowożytnych mapach Europy Środkowej Nicolausa Cusanusa 1490, 1491*, w: *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 8, Olsztyn 1997, s. 103–113.

⁴ M. Sirko, *Zarys...*, op. cit., s. 220.

Ryc. 1. Mapa Litwy z drugiej połowy XVII w.
opracowana przez weneckiego kartografa V.M. Coronellego

Ryc. 2. Granice historycznej Warmii na mapie V.M. Coronellego

Mapa Litwy z drugiej połowy XVII wieku, opracowana z dużym prawdopodobieństwem przez V.M. Coronellego, zatytułowana *Lituania Dedicata All' Illusstrissimo Signore Gio: Pietro Caualli Segretario Della Serrenissima Repubblica di Venetia apresso L'Eccellentissimo Sig-r: Cavaliere Girolamo Vanier Ambasciatore Reneto a S.M. Cessarea*, była dedykowana Pietro Cavalliemu jako sekretarzowi Najjaśniejszej Republiki Weneckiej oraz ambasadorowi Girolamo Wanier w Cessarei (ryc. 1). Zamieszczono ją we wspomnianym wyżej sztucznym atlasie *Atlante Veneto* w 1691 roku. Mapa obejmuje obszar między Wisłą (Gdańsk) a Dnieprem (Smoleńsk) z zachodu na wschód oraz Rygą a Lublinem i Chełmem z północy na południe⁵. Dedykacja widnieje w lewym dolnym rogu na materiale podtrzymywanym przez dwa putta. Na podwójnej ramce oznaczona jest podziałka liczbowa i graficzna. Między ramkami oznaczono odległości i kierunki stron świata. W lewym górnym rogu umieszczono kartusz herbowy z podziałkami liniowymi w milach niemieckich, francuskich, włoskich i polskich. Odległości na mapie określono w milach włoskich (1 mila włoska odpowiada 1853 m). W prawej przestrzeni międzyramkowej określono długości łuku na jednym stopniu długości geograficznej południka. W lewej przestrzeni międzyramkowej oznaczono dane astronomiczne i czasowe długości dnia co 1 stopień między 54° a 57° szerokości geograficznej północnej. Nazwy geograficzne podane w różnych językach: łacińskim, niemieckim, francuskim, a także polskim, np. Morung, Holsperg świadczą o wykorzystaniu różnorodnych materiałów źródłowych. Pokazano też herby niektórych miast i województw, w tym kilka odwróconych i niedokładnych. Przebieg granic prowincji oznaczono linią kropkową, a obszary większych wzniesień pokryto kopczykami (ryc. 2).

Nowe osiągnięcia w matematyce, astronomii, fizyce i konstrukcje nowych instrumentów w połowie XVII w. przyspieszyły prace terenowe w topografii i procesie sporządzania map. Między XVI a XVII wiekiem dokonano także poważnych zmian w technologii druku, co znacznie poprawiło jakość i zwiększyło liczbę wydawanych map. Technika drzeworytu zastąpiono miedziorytami, które stosowano w produkcji map do połowy XIX wieku. Niestabilność polityczna Francji w XVI w. spowodowała zahamowanie rozwoju gospodarczego, kulturalnego, naukowego, w tym i działalności kartograficznej. Twórcami map tego okresu byli ludzie różnych zawodów, a także duchowni, którzy tę pracę traktowali dodatkowo. Byli to: lekarz i matematyk Oronce Fine (1494–1555) – autor ogólnych map Francji i świata, Jean Jolivet – autor mapy Francji z 1560 r., a wśród duchownych – zakonnik franciszkański Andre Thevet (1502–1590), zamiłowany geograf i podróżnik, autor map świata (1575–1578). Był także księgarz z Tours Maurice Bovgueran, autor map regionów Francji i innych krajów⁶.

⁵ Jeden z egzemplarzy znajduje się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, nr kat. 16.

⁶ M. Sirko, *Zarys...*, op. cit., s. 145–154.

Przełom XVII i XVIII w. był dla kartografii Francji szczególnie owocny. Władcy zaczęli wykazywać duże zainteresowanie produkcją i kolekcjonowaniem map. Widząc potrzebę opracowania szczegółowych map własnego kraju i innych obszarów Europy okazywali większą przychylność dla wszelkich prac mierniczych. Do znanych kartografów tego okresu należeli Nicolas Sansson (1600–1667), Guillaume le Veasseur de Beauplan (1600–1673), Jean Dominique Cassini (1625–1712), Joseph Nicolas Delisle (1675–1726) i Philippe Bauche (1700–1773). Mimo że lista kartografów francuskich, działających w XVI i XVII w. jest znacznie dłuższa i wkład do kartografii wielu z nich był znaczący w europejskiej produkcji map, to tylko niewielu sięgnęło do pozyskania nowszych informacji o szybkich zmianach, które następowały na wschodnich krańcach Europy.

Dopiero Jan Baptist Poirson (1760–1831), inżynier geografii i kartograf okresu rewolucji francuskiej i cesarstwa wniósł szereg nowości do francuskich wydań map obszaru Prus. Na wielkich arkuszach wprowadzał dodatkowe dane na mapy Królestwa Prus obejmujące zachodnie, południowe i wschodnie prowincje tych ziem. Wszelkie obliczenia geograficzne opierał na południkach Ferro i Paryż, które w tym okresie obowiązywały jako zerowe. W ten sposób zaktualizowane przeliczenia podawał na ramkach swoich map. Te szczegółowe opracowania umieszczał w wielu atlasach, wśród obszernych zespołów map politycznych i fizycznych. Najlepsze z nich umieszczono w atlasach z 1804 roku⁷.

Za staranność wykonania i dobór doskonałego papieru wielokrotnie uzyskiwał uznanie wśród wydawnictw geograficznych i koncernów papierowych. Wspólnie z rodziną sztycharzy francuskich J.B. Tardieu przygotował i opracował mapy obszaru Prus i Litwy. Wraz z D.F. Sotzmannem wspólnie uczestniczyli w najnowszych opracowaniach atlasowych wielu obszarów.

W 1798 r. ukazała się w Paryżu mapa pt. „*CARTE GENERALE de la Prusse de l'Est, del'Ovest, la N[ouv]elle Prusse Orient.[a]lle et la Prusse Mérid[iona]le. Conformément un traité des limites de l'an 1797, divisée suivant les Départemens actuels des Neufs Chambres et accompagnée du Cours des Nouvelles stations des Postes*. Par D.F. Sotzmann, secret[ai]re prive et Geographe de l'Ac[ade]mie Roy[a]le des Sci[en]ces a' Berlin, 1798. Comprenant en outre les Marches de Brandebourg, les Duc[h]es de Pomeranie de Silesie et de Magdebourg ainsi que toutes les possessions de la Prusse enclaveses dans les divers cercles de l'Allem[a]gue et en Suisse. Par J.B. Poirson ingenieur geographe. Paris 1798. Se vend. chez Buisson lib[rai]re, rue Hante Feuille, N° 20 et chez J.B.P. Tardieu l aine, graveur, rue de Sorbone N°. 385. Imprime par Germain” (ryc. 3).

Obszerny tytuł prezentowanej mapy, opracowanej przez J.B. Poirsona, zawiera wiele informacji o jej pochodzeniu, zawartości, autorach, wykonawcach,

⁷ E. Mentelle, C. Malte Braun, *Geographie matematica, phisique et politique de toutes les parties du Monde*, Paris 1804 (Biblioteka Narodowa w Paryżu); E. Mentelle, *Atlas de tableaux et des carte, dressees d'apres des derniers traites de PAX*, Paris 1804 (Zbiory Biblioteki Czartoryskich w Krakowie).

Ryc. 3. Wersja francuska mapy D.F. Sotzmanna, opracowana przez J.B. Poirsona i wydana w 1798 r.

Ryc. 4. Granice historycznej Warmii na mapie J.B. Poirsona

okresie sporządzenia, uwzględniając stan granic administracyjnych i politycznych z 1797 r. (tuż po trzecim rozbiórze Polski.) Z analiz porównawczych jednak wynika, że ta mapa w wersji francuskiej ma niemieckie korzenie. Jest to wierna przeróbka, w wersji francuskiej, mapy znanego niemieckiego kartografa i sekretarza Królewskiej Akademii Nauk w Berlinie – Daniela Fridericha Sotzmanna z 1798 r. i wydanej przez niego w Berlinie pod podobnym tytułem w języku niemieckim jako *General Karte von Ost-West-Sud und Neu-Ostpreussen* w skali około 1:700 000. Twórca oparł się na drukowanych mapach Prus Wschodnich i Prus Królewskich J.W. Suchodolskiego (1763), mapie Pomorza Zachodniego D. Gilly’ego (1789) oraz na wcześniejszych własnych opracowaniach Prus Zachodnich i Brandenburgii, umieszczonych w atlasie własnego autorstwa pt. *Atlas von Koenigliche Preussichan Staaten* wydanego w Hamburgu w 1793 roku.

Francuska wersja opracowana przez J. B. Poirsona była wydana także w 1798 r. i włączona do wspomnianych atlasów w 1804 roku. Mapa obejmuje obszar od Poługi do Opawy i od Ratzenburga do Wilna. Obszary Galicji wschodniej i zachodniej oraz zaboru rosyjskiego opracowano mniej szczegółowo. Obok tytułu umieszczono pięć podziałek liniowych: w milach niemieckich, polskich (po 12 000 łokci warszawskich), wiorstach rosyjskich, sążniach wiedeńskich i milach francuskich zwyczajnych. Objasnienia znaków w prawym górnym rogu zawierają fortece, miasta, klasztory, wsie, stacje i drogi pocztowe. Podział administracyjny państwa pruskiego widnieje w postaci tabel. Liczby I–IX oznaczają okręgi administracyjne wraz z ich stolicami wchodzące w skład państwa pruskiego. Na mapie przeważa nazewnictwo francuskie, a także niemieckie i polskie, lecz niekiedy bardzo zniekształcone. Mapa ma gęstą sieć wodną i komunikacyjną oraz granice państwowe i administracyjne. Odległości na drogach pocztowych podano w milach (w zaborze rosyjskim w wiorstach), wg których obliczano opłaty za przejazdy i przesyłki extrapocztowe. Wzniesienia pokazano półperspektywicznie. Warto zwrócić uwagę na fakt, że na tej mapie, wydanej w 1795 r., oznaczono już bardzo ogólnie granice historycznej Warmii umieszczając nazwę ERMLAND i wskazując linią kropkową jej usytuowanie (ryc. 4). Z trudem można dostrzec niektóre nazwy ważniejszych miast w wersji niemieckiej. Zasięg obszaru mógł być już wzorowany na pomiarze J.F. Enderscha, choć uległ zgeneralizowaniu.

*

Analizując poszczególne wydania kopiowanych map włoskich i francuskich w XVI i XVII, a nawet XVIII w. łatwo dostrzec różnice przebiegu linii granicznej biskupiej Warmii zmieniające nawet ogólny kształt tego obszaru. Takie prezentacje istniejącego już wtedy terytorium wydzielonej Warmii budzą wiele wątpliwości co do źródłowych materiałów, na jakich opierali się twórcy tych europejskich opracowań. Dokonywana każdorazowo generalizacja wynikająca ze sporządzenia lub kopiowania małoskalowych map przeglądowych i kopii (włą-

czanych później do atlasów) zniekształcała przebieg granic zewnętrznych i pomijała znaczące czasem dla tego regionu szczegóły. Z ocalałych opisowych dokumentów źródłowych można podjąć próbę wyjaśnienia tej kwestii doszukując się przyczyn z jednej strony w trudnościach z samym procesem ustalania granic przez władców tych ziem, a z drugiej w ograniczonym dostępie i przekazywaniu tych aktualizowanych zmian do oficyn na południe Europy.

Początki dłuгоletniego procesu wytyczania granic historycznej Warmii sięgają XIII wieku. Podstawą do ustalenia pierwszych linii granicznych był dokument legata papieskiego Wilhelma z Modeny w Anagnini w 1243 r., zatwierdzony przez papieża Innocentego IV⁸. Obszar podzielono wówczas na 4 diecezje i ich granice wyznaczono mało precyzyjnie, a tylko ogólnie opisano ich przebieg. Podział wewnętrzny na domeny biskupią i kapitulną dokonał już biskup Henryk Fleming w 1288 r. Wydzielił on teren wokół Pieniężna i Fromborka, a po otrzymaniu w 1346 r. prawa lokowania wsi uczynił to także wokół Olsztyna, podnosząc samo miasto do rangi miasta kapitulnego w 1353 roku. Granice zewnętrzne między częścią biskupią i kapitulną nazywano później granicami prowincjonalnymi.

Wytyczanie granic biskupiego Dominium trwało ponad sto lat i przebiegało w atmosferze ciągłych sporów z Zakonem Krzyżackim. W 1341 r. w wyniku kolonizacji Puszczy Galindzkiej, w celu zapewnienia obrony przed częstymi najazdami wojsk agresorów, biskup Anzelm poszerzył granicę w kierunku południowym od Butryn. Biskup Jan Stryprock podczas spotkania z wielkim mistrzem Zakonu Winrichem von Kniprode koło Tolkmicka w 1369 r. ostro protestował przeciwko poczynaniom Zakonu. Kolejni biskupi – wśród nich Henryk Sorbom – próbując załagodzić spór ulegali naciskom sądów rejencyjnych tworząc w ten sposób enklawy koło Reszla, a potem na innych terenach (razem ponad 6000 łanów)⁹.

Jeszcze w połowie XVI w. Kapituła Warmińska prowadziła korespondencję z nuncjuszem Wincentym Portico wypominając niesprawiedliwy wyrok papieskiego sądu z 1375 r., łamiący wszelkie uzyskane prawa. Krzyżacy świadomi tego faktu zniszczyli wiele akt procesowych, aby uniemożliwić w przyszłości rewizję granic terytorium Warmii.

W 1505 r. biskup Łukasz Watzenrode za zgodą króla Aleksandra Jagiellończyka wykupił tereny wokół Tolkmicka, Szkarpawę i część Mierzei Wiślanej¹⁰. W 1508 r. Król Zygmunt Stary przyłączył do Warmii rejon Tolkmicka, który później, mocą sejmu lubelskiego w ramach egzekucji dóbr królewskich w 1569 r., Warmia musiała zwrócić. Dopiero za czasów Stefana Batorego udało się odzyskać jedynie niewielką jego część. Rezultatem konfliktu, który trwał aż do 1530 r., kolejny biskup Maurycy Ferber wprawdzie odzyskał część należnych

⁸ *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regestem und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. 1, P. Woelky, Mainz 1860.

⁹ A. Szorc, *Dominium Warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990, s. 25.

¹⁰ A. Szorc, *Dominium...*, op.cit., str. 27.

obszarów ale Szkarpawę musiał przekazać Gdańskowi. W latach 1522–1525 nawet Pasłęk znalazł się krótko w granicach Warmii, lecz po traktacie krakowskim (1525) wrócił ponownie do Prus Książęcych.

Wiele było przygranicznych sporów, tak w okresie krzyżackim jak i po roku 1466, gdy granice Warmii stały się równocześnie granicami Rzeczypospolitej. W późniejszych sporach przywoływano arbitrów, którzy uczestniczyli w pracach warmińsko-pruskich komisji do wyznaczania lub rewizji granic.

W latach 1585–1586 kompleksową rewizję granic przeprowadził biskup Marcin Kromer, a w latach 1606–1613 na polecenie biskupa Szymona Rudnickiego dokonano, przez specjalnych komisarzy, pierwszych zapisów linii granicznej. Zaufani geometrzy obu stron (warmińskiej i pruskiej) sporządzali szczegółowe opisy na podstawie informacji mieszkańców przygranicznych osad. Rezultat prac komisarzy okazał się korzystny, bowiem obszar Warmii w wyniku weryfikacji w kilku miejscach widocznie powiększono¹¹. Na kamieniach granicznych umieszczono herby biskupów i księcia pruskiego. Te ustalenia obowiązywały aż do końca istnienia samodzielnej Warmii (1772 r.).

Wiele emocji budziło zawsze rozgraniczenie wód Zalewu Wiślanego, a jego wschodnia granica, mimo licznych porozumień, ciągle wywoływała spory wynikające z zasięgu strefy połowu ryb. Warmińskie wody Zalewu Wiślanego były ciągle naruszane przez rybaków pruskich, szczególnie w rejonie Nowej i Starej Pasłęki.¹² Spory te po 1525 r. pogłębiały dodatkowo różnice wyznaniowe. Trudności w korygowaniu granic w tym rejonie powodowała lokalizacja znaków granicznych stale zasypywanych przez wydmy lub niszczonych przez wodę. Wieloletnie spory dotyczyły również regulacji rzeki Pasłęki stanowiącej zachodnią, naturalną granicę warmińsko-pruską. Z powodu niesolidnej melioracji wody rzeki często wylewały przynosząc szkody obu stronom. Drewniane oznakowania graniczne gniły w tych mokradłach, a kamienie się zapadały. Prace przy odtworzeniu granic wznowiono w tym rejonie dopiero w XVIII w. wraz z rozpoczęciem szczegółowych pomiarów ziem pruskich przez Józefa Naronowicza-Narońskiego, a potem Samuela i Władysława Suchodolskich (1739). Równocześnie J. F. Endersch sporządzał mapę *Dominium Warmii* wydaną w 1755 r. (ryc. 5)¹³. Suchodolski miał obowiązek prowadzić pomiary tylko ziem pruskich, a Endersch mierzył tylko biskupią Warmię wraz z wewnętrznym podziałem. Szczegółowa analiza obu tych pomiarów dostarczyła wiele dowodów na to, że granica wspólna między tymi obszarami zawierała szereg różnic, głównie w obrębie odcinków sztucznych, co mogło świadczyć o braku wzajemnych uzgodnień przebiegu wspólnej linii granicznej na obu opracowaniach.

¹¹ A. Szorc, *Dominium...*, op.cit., str. 29.

¹² A. Szorc, *Dominium...*, op.cit., str. 33.

¹³ P. Grabowski, *Kartografia Prus Książęcych w epoce wielkiej reformy na przełomie XVII i XVIII w.*, „Masovia”, t. 9, 2006, Giżycko, s. 53–64.

Ryc. 5. Mapa Warmii Fryderyka Enderscha z 1755 r.

Terytorium Warmii w granicach formowanych od drugiej połowy XIV w. liczyło ostatecznie 4249 km² i stanowiło kraik o niewielkim obszarze w porównaniu z Prusami Książęcymi i Królewskimi. Kształt granic zewnętrznych utrwalił się mocno w krajobrazie geograficzno-historycznym. W większości granice były sztuczne. Jedynie rzeka Pasłęka od zachodu i Zalew Wiślany stanowiły granicę naturalną. Na mapach przeglądowych ziem pruskich zapewne łatwiej było je zgeneralizować niż szczegółowo opisać. Terytorium to stanowiło trójkąt rozszerzający się od północy ku południowi oparty o charakterystyczne miasta Braniewo i Frombork na północy, Olsztyn i Butryny na południu oraz Reszel na wschodzie. Trzeci rozbiór Polski (1795) zmienił ostatecznie granice polityczne państw tej części Europy, które w różnych konfiguracjach pojawiały się w kolejnych opracowaniach dokładniejszych i bardziej szczegółowych map z tego okresu, drukowanych w europejskich oficynach kartograficznych po 1795 roku.

Słowa kluczowe: kartografia XVI–XVIII w., kartografia włoska, kartografia francuska, mapy Prus, Dominium Warmińskie.

The picture of the historical Warmia on the maps of the Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries

S u m m a r y

The cartography in 16th and 18th centuries has been developing with various results in many European countries. The greatest progress of that domain occurred in the Netherlands. Many cartographers and publishers operated in other countries, especially in Italy and in France.

In the large cartographic centers in Italy: Rome, Venice, Verona and Bologna that gathered excellent artists, engravers, and publishers, various maps and atlases have been systematically copied. The territory of the Domain of Warmia, that existed since 1466 in the northern Poland, on the majority of maps initially was marked with an approximate boarder line and the information on it were incidental and very general. The interest in the territory of Prussia increased after publication of the first detailed maps of the region by: H. Zell (1542) and C. Henneberger (1576). The new maps covering also Prussia and Warmia and the western Lithuania appeared in Italy. The maps of Prussia and Lithuania were issued by J. Gastaldi (1548), G. Russelli (1562) and the famous globes creator V.M. Coronelli (1691).

The political instability in 16th century France was not conducive to the economical development, including the cartographic activity. The half of 17th century was the time of the recovery of the French cartography, the 18th century was especially fruitful. The French rulers were deeply interested in developing, publishing and collecting maps. Despite the long list of the French cartographers and their significant contribution into the European cartography, only a few of them had been using the new information on the changes in the eastern part of Europe.

It was only J.B. Poirson (1760–1831) who introduced the significant innovations into the French editions of Prussia and Warmia maps. In 1798 in Paris, his *Carte generale de la Prusse de l'Est, del'Ouest, la Nouvelle Prusse Orientale et la Prusse Meridionale* in a scale of 1:700,000, was published. It was a remake of published in the same year map of the German cartographer D.F. Sotzmann *General Karte von Ost-, West-, Süd- und Neu-Ostpreussen*. On this map only very general boundaries of the historical Warmia were marked.

While analyzing the individual issues of the Italian and the French maps of 16th–18th centuries, the changes in the episcopal boundaries of Warmia and even the different shape of this area, were easily noticeable. Such presentations raise

doubts on the quality of the source material, used by the authors. The causes on one hand were the difficulties in determining the course of the disputable borders by the rulers of these lands, and on the other hand the limited access of the authors and the publishers to the information on the local changes introduced into the borders of Warmia.

Key words: cartography of 16th–18th centuries, borders on the maps, the Italian cartography, the French cartography, maps of Prussia, Domain of Warmia.